

республіканці і демократи у США). Як це відобразилося в Українській революції? Чи хто досліджував?

19. Уроки поразки революції: а) несприятливі зовнішні чинники; б) жалюгідний стан українського суспільства, низький рівень національної самосвідомості (як приклад, генерал Тютюнник – керівник Зимового походу); в) домінування ідей соціалізму і федералізму; г) нереальність і утопізм більшості планів, зазвичай, переважання анархічного романтичного козакофільства; революційні завдання вирішувалися фактично в умовах спочатку імперіалістичної, а згодом – громадянської війни, які відволікали національні сили від конструктивних ідей організації національного державотворення; д) слабкість і незначна чисельність національної еліти; е) антиукраїнські, проросійські настрої значної частини населення. Ці уроки потребують системного і глибокого осмислення.

С. С. Троян

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І РОЗПАД ІМПЕРІЙ: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Перша світова війна стала результатом докорінних змін у різних державах і групах держав, наслідком розвитку глибинних економічних і політичних процесів, боротьби передових держав за домінування на європейській і світовій міжнародній арені. У результаті глобального конфлікту були перекроєні кордони в Європі та світі. Велика війна трагічно позначилася на долі окремих людей і цілих народів, зазнала змін уся система міжнародних відносин. Результатом Першої світової війни став розпад чотирьох великих імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. На їх просторі утворилася низка незалежних держав. Геополітичні зрушення призвели до зміни всієї системи міжнародних відносин і створення основ Версальсько-Вашингтонського світового порядку.

Ключові слова: *Перша світова війна, революція, імперія, геополітика, міжнародні відносини.*

Велика війна 1914–1918 рр. стала відображенням кардинальних змін глобального характеру в різних країнах і групах країн, наслідком геополітичних зрушень, глибинних економічних і політичних процесів розвитку цивілізації наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Основна причина війни корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, які були результатом глобальної кризи цивілізації як наслідку та прояву індустріального прогресу. При цьому особливо яскраво проявилася тенденція монополій до експансії та агресії. Зрощення монополій з державою і формування державно-монополістичного капіталізму надавало державній політиці все більш експансіоністського характеру. Про це свідчили, зокрема, зростання мілітаризації, виникнення військово-політичних

союзів, збільшення локальних конфліктів, посилення колоніально-політичних впливів і заокеанського економічного проникнення тогочасних великих держав тощо. Загострення суперництва між провідними державами і групами країн було також наслідком відносної нерівномірності їх соціально-економічного розвитку на рубежі XIX – XX ст., що впливало на рівень і характер зовнішньої експансії та привело, в кінцевому підсумку, до військового конфлікту світового масштабу [4].

Найгострішим вузлом протиріч у 1911-1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. Глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли Франц Фердинанд прибув 28 червня, у день сербської національної жалоби у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності, в Сараєво. Провокаційний крок Фердинанда викликав величезне обурення у сербських демократичних і націоналістичних колах. У такій обстановці 28 червня 1914 р. в Сараєво членами сербської націоналістичної організації Млада Босна (Молода Боснія) були вбиті Франц Фердинанд і його дружина. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!»

Під німецький тиском Австро-Угорщина 23 липня пред'явила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішенням. Проте Австро-Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 р. оголосила Сербії війну. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня – Франції. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині. Так розпочалася Перша світова війна, в яку впродовж 28 липня – 4 серпня втягнулися всі члени Троїстого союзу й Антанти [8–10]. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Глобальний збройний конфлікт охопив 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. чол., військові дії велися на території 4 млн. кв. км. Світова війна 1914 – 1918 рр., яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного,

економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914 – 1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали [2]. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в чотирьох імперіях – Австро-Угорській, Німецькій, Османській і Російській.

У Німецькій імперії для відвернення кризи за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II навесні 1917 р. обнародував «Великодні послання», в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військово командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Т.Бетман-Гольвега і призначення на його місце Г.Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура П. фон Гінденбурга і Е. фон Людендорфа. Однак під тиском блоку партії Католицького Центру, прогресистів і соціал-демократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення «до миру на основі порозуміння» [7]. Новопризначений канцлер Г.Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Георг Міхаеліс, Георг фон Гертлінг, Макс Баденський).

Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про “парламентаризацію”, внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I – з 3 по 10 листопада 1918 р.; II – з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III – з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад. 19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф.Шейдеманом. Спроба революційного виступу комуністів і лівих соціал-демократів у Баварії була ліквідована упродовж кількох тижнів.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло

відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: «Німецька імперія є республікою». Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським міністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Ф.Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків були ліквідовані. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою. У результаті поразки в Першій світовій війні та революційних подій Німецька імперія перестала існувати, втративши частину територій у Європі та всю заокеанську колоніальну периферію.

В Австро-Угорщині у зв'язку з великими поразками на фронтах у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К.Реннер став державним канцлером, Ю.Дейч – військовим міністром, О.Бауер – міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Водночас розпад Австро-Угорщини в результаті поразки в Першій світовій війні та революційних подій у різних її частинах привів до утворення, окрім Австрійської республіки ще низки нових національних держав, які утвердилися в повоєнній Європі [6]. Так, упродовж 1919 – 1921 рр. в Угорщині був установлений гортистський режим – авторитарна влада регента держави адмірала М.Горті

поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії. 28 жовтня 1918 р. Національний комітет у Празі оголосив про створення Чехословацької держави. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Т.Масарика. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став «начальником держави» і створив уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки – Другої Речі Посполитої – було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася національно-культурна автономія. Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тісний союз з Сербією. 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм.

Перша світова війна призвела до революціонізації та розпаду Російській імперії [5]. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продтоварами – все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. Напружена атмосфера політичної боротьби поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам – полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам – відродити або створити свою державність.

Російська революція 1917 року послідовно пройшла два етапи: перший – Лютнева буржуазно-демократична революція; другий – Жовтнева пролетарська (соціалістична) революція (до 1927 р. вживався, як правило, термін Жовтневий

переворот, а потім – Велика Жовтнева соціалістична революція). Упродовж 1917 року відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з розпадом і припиненням існування Російської імперії, проголошенням республіки, а також з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків. Разом з тим, революційний рух в українських землях у 1917 – 1921 рр. проходив у гострій і драматичній боротьбі, яка, втім, так і не призвела до утвердження в післявоєнному світі незалежної української державності [1]. Революційні події на просторі Російської імперії привели до створення тільки низки радянських республік – Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії, які наприкінці 1922 р. об'єдналися в єдину федеративну державу Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Поразка в Першій світовій війні держав Четверного союзу, до якого входила й Османська імперія, мала для неї величезні історичні та геополітичні наслідки. Підписання Мудроського перемир'я 30 жовтня 1918 р. хоча й завершило перебування Оттоманської держави у стані війни, але, водночас, призвело до величезних потрясінь імперії, яка ще на кілька років поринула в ситуацію національно-визвольної війни і революційних подій, що в кінцевому підсумку мало своїм наслідком її розпад. Уже в кінці січня 1919 р. Верховна Рада Антанти прийняла рішення, згідно з яким Вірменія, Сирія, Палестина, Аравія і Месопотамія відділялися від Османської імперії. Гостра боротьба держав Антанти за «турецьку спадщину» завершилася підписанням Севрського договору 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції – над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський договір з турецьким урядом Мустафи Кемалю Ататюрка. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави з республіканською формою правління.

Таким чином, у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії відбулися кардинальні територіально-політичні зміни [3]. На карті Європи і світу виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції. Вироблені на Паризькій 1919 – 1920 та Вашингтонській 1921 – 1922 рр. конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-

Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі та породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції світового розвитку, пов'язані з протистоянням між капіталізмом і соціалізмом, тоталітаризмом і демократією, колоніалізмом і національно-визвольними рухами.

Джерела і література:

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. – Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. – 784 с.
2. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) / С.В. Віднянський // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. – 2004. – № 9. – С. 7-15.
3. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. – М.: НОФМО, 2005. – 204 с.
4. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. – СПб., 2012. – 350 с.
5. Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных Архивов: Материалы Международной научной конференции 7—8 сентября 2004 года. – М.: Наука, 2006. – 388 с.
6. Сыч О.И. Национальный аспект Версальской системы / О.И. Сыч // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С.126 – 133.
7. Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединой Европы конца XIX – начала XX века) / С.С.Троян, В.П.Фисанов. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. – 96 с.
8. Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges / Jörn Leonhard. – München: Verlag C. H. Beck, 2014. – 1157 S.
9. Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918 / Herfried Münkler. – Berlin: Rowohlt, 2013. – 928 S.
10. Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków / Michael S. Neiberg. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. – 352 s.